WAARDEVRIJ ONDERWIJS, DAT IS EEN ILLUSIE

We leven in een tijd waarin de ene crisis na de andere ons overspoelt, waarin steeds meer kinderen en volwassenen probleemgedrag vertonen. Dat er drastische maatregelen nodig zijn, daarover is stilaan iedereen het eens. Maar hoe die er dan wel moeten uitzien, is veel minder duidelijk. In zijn recente boek 'Identiteit' maakt professor Paul Verhaeghe een indringende analyse van de huidige tijdsgeest en van de impact daarvan op de samenleving, op wie we zijn en hoe we ons gedragen, privé en op het werk. Een verhaal dat blijkbaar erg herkenbaar is voor heel veel mensen op heel verschillende werkvloeren. Voor COC redenen genoeg om hierover met hem in gesprek te gaan.

De voorbije maanden hoorden we het credo van enkele hoogleraren en CEO's in de media: onderwijs moet voorbereiden op de arbeidsmarkt. In uw boek 'Identiteit' geeft u kritiek op deze neoliberale visie op onderwijs. Hoe ziet u het doel van het onderwijs?

Ik denk dat onderwijs altijd als centrale doelstelling moet hebben mensen te helpen bij hun ontwikkeling om volwaardige leden van de samenleving te worden. Dat sluit aan bij het Bildungsideaal van de Renaissance. Hoe je dat invult, hangt af van welke samenleving je beoogt.

Naast de gerichtheid op persoonlijkheidsvorming is onderwijs ook gericht op het beroepsleven. Dat is voor mij niet in tegenspraak met het eerste. Ik ga ervan uit dat het gericht zijn op een bepaald beroep vooral op latere leeftijd gebeurt, ook al omdat veel van die beroepsvaardigheden vandaag op de werkvloer aangeleerd worden. Dat er nu zo veel nadruk gelegd wordt op het afleveren van leerlingen die klaar zijn om het beroepsleven in te stappen, zegt eigenlijk veel over onze samenleving waar bijna uitsluitend de professionele identiteit naar voren geschoven wordt als belangrijk. Dat vind ik echt niet goed.

OUDERS ZIJN AL VANAF DE KLEUTERLEEFTIJD BEDUCHT VOOR DE (SCHOOLSE) PRESTATIES VAN HUN KINDEREN EN DUWEN HEN OOK SYSTEMATISCH IN DE RICHTING VAN GOEDE (LIEFST TOP)PRESTATIES.

Mijn boek gaat voor een groot stuk over de persoonlijkheidsontwikkeling, waarbij ik ook aandacht besteed aan de rol van het onderwijs daarin. Persoonlijkheid zou ik begrijpen als identiteit. Psychologische identiteit is duidelijk een constructie. Je kan geen onderwijs geven zonder dat je effect uitoefent op de identiteitsontwikkeling. Dit betekent dat we verplicht zijn ons af te vragen hoe we die effecten gaan sturen. En nog veel belangrijker: welke normen en waarden gaan we daarbij hanteren? Want identiteit heeft alles te maken met normen en waarden. Het idee van waardevrij onderwijs dat geen effect zou hebben op de identiteitsontwikkeling is struisvogelpolitiek.

NIET SOLITAIR

Onze identiteit wordt opgebouwd door spiegeling zegt u, in eerste instantie door de ouders en later door de ruimere omgeving. Kan onderwijs nog een ingrijpende invloed hebben op die identiteitsvorming?

Ja, ik denk dat wie in het onderwijs staat deze ervaring zal delen. Sowieso wordt de basis van de identiteitsontwikkeling gelegd door je ouders en het milieu waarin je geboren wordt. Los daarvan kan onderwijs toch heel veel betekenen. Vooral het onderwijs tussen twaalf en achttien. Dat zie ik zowel in mijn therapeutische praktijk als in mijn sociale omgeving. Als mensen verwijzen naar een leraar die iets voor hen betekend heeft, dan is het bijna altijd een leraar in het secundair onderwijs. Dat is eigenlijk niet zo vreemd. Dat is de leeftijdsperiode waarin leerlingen letterlijk en figuurlijk weggaan van het thuismilieu, van het nabije, het dorp of de wijk en waar de ruimere wereld opengaat. In die ruimere wereld gaan we ons toch altijd proberen vast te haken aan een paar figuren, anders is het te verwarrend. En die paar figuren zijn mensen waar we een goede band mee hebben, die we vertrouwen en naar wie we opkijken. Dat zijn nagenoeg altijd leraren uit het secundair onderwijs. Leraren spelen daardoor een belangrijke rol bij de studiekeuze, maar het gaat veel verder. Zij sterken ook het geloof in eigen mogelijkheden en bieden alternatieve waarden en keuzemogelijkheden aan. Wat niet betekent dat het lager onderwijs niet belangrijk is, integendeel. Maar in het lager onderwijs heb je nog heel sterk de impact van het thuismilieu op de identiteitsontwikkeling. Identiteit ontwikkelt zich via de voortdurende wisselwerking tussen identificatie (identiek willen zijn aan) en separatie (ook anders willen zijn). Separatie is afstand nemen van en kiezen voor iets anders. Dat kiezen voor iets anders gebeurt altijd door figuren. En dan komen de leraren, samen met de peer group, naar voren.

Hoe maakbaar is onze identiteit en hoe zit het met erfelijke invloed op die identiteit?

Wat identiteit en persoonlijkheid betreft, is het bijvoorbeeld genetisch bepaald of je een man of vrouw bent. Maar de ontwikkeling van je vrouwelijke of mannelijke identiteit is volledig cultureel bepaald. Mocht je als meisje geadopteerd zijn in een streng Islamitische familie in Soedan, dan was je nu een Islamitische vrouw met bijhorende opvattingen. Dit voorbeeld toont hoe groot de impact van de omgeving is op identiteit. Is identiteit dan enkel maar een constructie waar we alle kanten mee uit kunnen of is er iets wat wel erfelijk vastligt? Om dat te weten kijk ik naar de evolutionaire biologie. Die onderzoekt in welke mate gedragskenmerken evolutionair zouden vastliggen. Wanneer we een bepaald gedrag systematisch aantreffen bij een bepaalde diersoort kunnen we redelijk zeker zijn dat het erfelijk vastligt, zonder daarom de genen of chromosomen te kennen. Een klassiek voorbeeld is incest. Het verbod op incest ligt wereldwijd 'ingebakken'. Je kan er dan van uitgaan dat dit een evolutionair bepaald gedragspatroon is dat geactiveerd wordt door de omgeving. Frans de Waal, een heel interessante gedragsetholoog, heeft aangetoond dat er bij primaten – wij zijn primaten – twee clusters van gedragingen ingebakken zitten die tegenover elkaar staan. De ene cluster is gericht op de groep, solidariteit, samenwerking en delen. De andere cluster is gericht op het individu, autonomie en egoïsme. Bovendien heeft hij aangetoond dat de omgeving bepaalt welke cluster dominant wordt. Om dan terug te keren naar de vraag rond identiteit: onze omgeving is eigenlijk de bepalende factor voor de invulling van onze identiteit en zal dus ook bepalen wat er uit die biologische pool gehaald wordt van die ene of die andere cluster. Anderzijds bepaalt de evolutionaire biologie ook wat je er niet kan uithalen: de omgeving kan onze soort niet ombuigen tot een solitaire diersoort. Wij zijn een sociale diersoort, dat ligt evolutionair vast. Een kat is solitair, een mens leeft in groep. Je kan vanuit de omgeving geen mensen kweken die solitair leven, dat gaat niet lukken. Dat is een heel interessante vaststelling omdat het huidige model ons precies in die richting duwt, naar het individualisme, het alleen leven. Dat is heel ongezond. Bij sociale diersoorten is een in-

dividu dat alleen zit, ziek of uitgesloten, en meestal de twee samen.

WINNAARS EN VERLIEZERS

U wijst het neoliberalisme met de vinger voor die ontwikkeling.

Het neoliberalisme als economische ideologie wordt nogal eens verward met het liberalisme als politieke ideologie. Neoliberalisme is geen politieke ideologie, het heeft de politiek overvleugeld. Vandaag is de politiek ondergeschikt aan deze economische ideologie. Ideologie is datgene wat de identiteit gaat invullen, het grote verhaal. Het neoliberalisme ontstond in het vacuüm van de jaren '70-'80 waar we de klassieke ideologie hebben laten vallen. Dat was een tijdsgewricht. Voordien lag het accent op de andere cluster: de groep, verplichte conformiteit. Dit was zo dominant dat het individu naar adem snakte omdat het geen enkele vrijheid had. Te veel nadruk op één cluster is nooit goed. In dit vacuüm heeft men de oude op de groep gerichte ideologieën laten vallen: katholicisme, communisme, socialisme. En er is een nieuwe, economische ideologie gekomen, in tijden van mondialisering en digitalisering. Daarmee wordt een bepaald mensbeeld naar voren geschoven: het mensbeeld van 'eigen ik eerst', een beeld van concurrentie, competitie, dat aansluit bij een nieuwe vorm van sociaal darwinisme, de survival of the fittest, waarbij 'fittest' verglijdt naar 'strongest'. Een mensbeeld op grond waarvan men de maatschappij zo gaat organiseren dat de sterkste individuen naar boven komen en de macht krijgen. Dit lijkt misschien een nobel doel, maar de praktijk leert waar dit op uitdraait. Je kan dat best illustreren aan de hand van het Rank & Yank-systeem dat in het Amerikaanse bedrijf Enron werd ontwikkeld. De moreel beste mens is degene die het best presteert, begrijp: die met de grootste productie. Dat moet je bovendien meten. Diegenen met de laagste productie, gooien we er gewoon uit. Zo krijg je een systeem met enerzijds een toplaag die alle beloning krijgt en anderzijds een onderlaag die eruit vliegt. De middenlaag staat te trappelen om de toplaag te vervoegen en is in onderlinge concurrentie met heel veel angst om in de onderlaag terecht te komen. Op die manier krijg je een maatschappelijke organisatie die haar eigen fundament ondergraaft want de sociale banden worden systematisch doorgeknipt. Mijn stelling is dat wij dit punt nu bereikt hebben en dat dit verklaart waarom wij ons allemaal, zelfs degenen die winnen, daar niet goed bij voelen.

U zegt dat we die symptomen ook al bij kinderen zien. ADHD, dyscalculie, dyslexie, borderline ziet u als symptomen van een falende samenleving en foutlopende identiteitsontwikkeling en niet als een specifieke aandoening.

Ook de ouders van kinderen draaien mee in deze prestatiemaatschappij. De overgrote meerderheid van die ouders wil ook dat hun kinderen het zullen maken en zijn dus bezorgd over de prestaties van hun kinderen op school. Ouders zijn al vanaf de kleuterleeftijd beducht voor de (schoolse) prestaties van hun kinderen en duwen hen ook systematisch in de richting van goede (liefst top)prestaties. We kunnen er ook niet naast kijken dat de organisatie van het onderwijs zelf in die richting geëvolueerd is. Ook daar moeten we de geschiedenis bekijken. In de jaren '70 was er het uitdrukkelijke besef dat onderwijs kan leiden tot indoctrinatie. Het antwoord daarop was het onderwijs waardevrij maken. Dat bleek achteraf een grote vergissing omdat onderwijs nooit waardevrij kan zijn. Maar toen geloofde men dat door het waardevrij maken van de school en het invoeren van competentiegericht onderwijs, kinderen goede vaardigheden zouden ontwikkelen zodat ze in hun professioneel leven konden doorgroeien. Als je de evolutie van de competenties bekijkt, dan zie je heel snel dat het geen vaardigheden meer betreft in de eigenlijke betekenis van het woord: communicatievaardigheden, IT-vaardigheden… Het zijn persoonlijkheidskenmerken geworden, vermomd onder het woordje 'attitudes'. Op zich is daar niets verkeerd aan. Het verkeerde eraan is dat men voorstelt dat die attitudes objectief vaststelbaar de juiste zijn en competenties zoals andere.

LERAAR WAS TOT ENKELE GENERATIES GELEDEN OOK EEN ROEPING MET IDEALEN. HET WAS HEEL LANG EEN PROFESSIONELE IDENTITEIT MET MAATSCHAPPELIJK BELANG WAAR MENSEN NAAR OPKEKEN. DAT IS VERDWENEN.

Dat klopt niet, het zijn ten volle normen en waarden. Als je dan de ontwikkeling ziet van de attitudes en alles wat daarbij hoort in dat competentiegericht onderwijs, stel ik vast dat men leerlingen wil omvormen tot een soort hypercompetitieve ondernemer van zichzelf, die zijn competenties moet kapitaliseren. Ze worden opgekweekt tot manager van zichzelf om in het bedrijfsleven te stappen. Is de bedoeling van onderwijs het vormen van een persoonlijkheid? Ja, en daar heb ik geen problemen mee. Maar is het dit soort persoonlijkheid, dit soort maatschappij die we willen? De resultaten daarvan zijn niet zo positief. Ik zou veel liever een discussie zien over welke attitudes, welke normen en waarden we willen doorgeven via onderwijs.

Wat die stoornissen betreft, een deel van de huidige moeilijkheden die jongeren ondervinden heeft zonder twijfel te maken met het systeem. Het systeem dat winnaars en verliezers gaat installeren. Een kind mag niet meer tot de middelmaat behoren, het moet hoogbegaafd zijn, anders wordt het bijgewerkt. Er is zeker een vrij grote groep problemen die verklaard kunnen worden door het systeem. Een aantal niet. Die zijn relatief nieuw en hebben te maken met de ruimere, veranderde leefomgeving. Kinderen worden constant overprikkeld. Ik denk dat wat men als ADHD labelt, daarmee te maken heeft, maar je kan dat wetenschappelijk moeilijk hard maken.

Als identiteit een constructie is die tot stand komt in wisselwerking met de omgeving, kan de school dan een effect ten gunste hebben op die stoornissen?
Dat denk ik zeker, maar de grote vraag is hoe je dit moet organiseren. De huidige aanpak met al die etiketten aan de hand van DSM[1] schept de illusie dat we weten wat het is en dat we er een perfect antwoord voor hebben. Maar dat is niet zo. Het is niet omdat Rilatine werkt dat ADHD een bruikbaar diagnostisch label is. Ik ga ervan uit dat je telkens individueel moet bekijken welke problemen een bepaald kind heeft, door te luisteren naar het kind en naar de ouders en dan te kijken wat in de leefomstandigheden kan en moet veranderen. Daarmee help je het kind. Natuurlijk moet er ook ten volle aandacht gaan naar de groep, het kan niet dat een leerkracht geen les meer kan geven omdat bepaalde leerlingen op grond van hun moeilijkheden het lesgeven onmogelijk maken. Dan moet iets met dat kind gebeuren in functie van de groep. Kortom, we moeten aandacht hebben voor de twee kanten, klas en kind.

INTRINSIEKE MOTIVATIE

Beginnende leraren stromen massaal uit het onderwijs in de eerste vijf jaar van hun loopbaan en oudere leraren wensen vroeger dan andere werknemers met pensioen te gaan. Om de loopbaan aantrekkelijker te maken overweegt men maatregelen zoals functie- of prestatieverloning. Dit lijken toch wel neoliberale instrumenten? En is de identiteit van leraren vandaag ook gekleurd door het neoliberalisme?
Dat is een hele complexe, belangrijke vraag.

Heeft het lerarenberoep te maken met neoliberalisme? Ja, alles heeft daar vandaag mee te maken. Leraar is een professionele identiteit. Hier zie je een pijnlijke verschuiving. Leraar was tot enkele generaties geleden ook een roeping met idealen. Het was heel lang een professionele identiteit met maatschappelijk belang waar mensen naar opkeken. Dat is verdwenen. Bij de generatie van mijn kinderen is het studeren voor leraar een terugvalkeuze binnen het watervalsysteem. Als je kijkt op masterniveau, zeggen heel veel studenten al snel: ik ga niet in het onderwijs, ik wil carrière maken – let op de tegenstelling: onderwijs versus carrière. Dat betekent dat op een paar generaties tijd de professionele identiteit van een leraar van hoog naar laag gevallen is. Dat is niet goed. Dat zegt iets over onze maatschappij. Een voorbeeld: Finland is het Europese land dat het meest investeert in onderwijs. Iedereen die met kinderen werkt, moet een universitair diploma hebben en wordt ook verloond in functie daarvan. Men hecht daar erg veel belang aan en terecht. Want als je jongeren niet vormt, dan moet je niet opkijken als je nadien problemen krijgt. Dat is bij

ons niet het geval. Elke psychologie weet: hoe kleiner het kind, hoe belangrijker de beïnvloeding. De eerste jaren zijn veel belangrijker dan de tien jaren die erop volgen, en nog belangrijker dan de jaren die daarop volgen. Dat betekent eigenlijk dat je de hoogst opgeleiden voor de jongste kinderen moet zetten, want die doen er het meest toe. Maar in ons systeem is het net omgekeerd. Met alle respect voor mensen die aan kinderopvang doen, maar je moet hiervoor vandaag zelfs geen diploma hebben.

Is dat een pleidooi voor masters in het onderwijs?
Niet zozeer voor masters op zich, maar wel als uitdrukking van het maatschappelijk belang dat we daaraan hechten. Het neoliberalisme heeft ook enorm veel impact op de groep van leraren omdat de onderwijssector, net zoals de zorgsector en onderzoekssector neoliberaal hervormd is. Het is een kennisbedrijf geworden. De beleidsteksten staan vol van economische termen. Jullie worden helemaal in die manier van redeneren en werken geduwd en dat heeft effect op het werk en de inhoud ervan. Wat niet betekent dat we de evolutie naar evaluaties en functioneringsgesprekken, prestatieverloningen van tafel moeten vegen. Ik ga ervan uit dat een leraar die zich goed inzet meer kansen moet krijgen. Maar of dat moet onder de vorm van de vaste benoeming, daar heb ik mijn twijfels over. Je moet toch iemand kunnen sanctioneren die zijn werk niet meer doet. En prestatieverloningen vind ik helemaal geen goed idee.

Dat is de neoliberale aanpak, waarin uitdrukkelijk het accent gelegd wordt op wat wij in de psychologie extrinsieke motivatie noemen, begrijp geld. De intrinsieke beloning waarbij iemand geapprecieerd wordt en daardoor een aantal mogelijkheden krijgt, hoort daar niet bij, past niet in dat plaatje. Er is ontzettend veel onderzoek binnen de bedrijfspsychologie dat aantoont dat extrinsieke motivatie voorbij een bepaald inkomensniveau niet meer werkt. Intrinsieke motivatie wel. Intrinsieke motivatie betekent ook dat mensen in dat systeem autonomie krijgen. Je kan mensen geen verantwoordelijkheid geven zonder macht. Dat ontbreekt in de neoliberale aanpak: mensen krijgen wel verantwoordelijkheid, maar geen macht, ze moeten enkel uitvoeren. Het wordt gedicteerd vanuit anonieme hoogte. Bij intrinsieke motivatie krijg je verantwoordelijkheid en beslissingsrecht. Zowel onderzoek als ervaring toont dat dit beter werkt.

AUTORITEIT

Een maatschappij functioneert goed bij een evenwicht tussen gelijkheid en verschil, tussen gemeenschap en individualiteit. Een noodzakelijk element daarbij is autoriteit.
Autoriteit is gekoppeld aan een functie, ook binnen schoolverband. Binnen een bepaalde functie bestaat er een hiërarchie. Je hebt autoriteit als leerkracht, als directeur. Die krijg je vanuit de gemeenschap. Dat betekent ook – en dat is heel belangrijk voor een school – dat de autoriteit gedragen wordt door de groep. Een leerkracht mag niet gedesavoueerd worden door een directie of omgekeerd. Onderwijs zonder autoriteit gaat gewoonweg niet. Dat heeft ook te maken met respect.

Autonomie is altijd gekaderd binnen een ruimere hiërarchische structuur met macht en verantwoordelijkheid op een bepaald echelon en waarbij we verantwoordelijkheid moeten afleggen tegenover degenen die hoger staan, maar ook tegenover degenen die lager staan. Autoriteit moet je verdienen. In eerste instantie krijg je autoriteit door je functie, maar dan moet je het ook nog kunnen waarmaken. Als je het niet kan waarmaken, dan is dit een teken dat je die functie niet aankunt en moet je verwijderd worden.

De autoriteit van de leraar zal geëvalueerd worden in functie van de reacties van de leerlingen. Autoriteit is zeker nu niet meer vanzelfsprekend, zodat jonge leraren gecoacht moeten worden. Leraren die vrienden willen zijn met hun leerlingen, liggen er gegarandeerd uit. Iemand die op een normale manier autoriteit hanteert, dwingt respect af. Schep geen illusie van gelijkheid. Ik maak aan het begin van het schooljaar geen 'afspraken' met mijn studenten, ik zeg hen wat ik van hen verwacht, want ik heb die autoriteit als hoogleraar.

Welke waarden en normen kunnen scholen aan kinderen voorhouden om een tegengewicht te vormen tegen neoliberale invloeden?
Daarover moeten we dringend een debat voeren, een ideologisch debat over naar welke maatschappij we willen evolueren en hoe de school daartoe kan bijdragen.

Verschillende groepen zullen daarover verschillende meningen hebben. Wat mij betreft, mogen er ook meerdere onderwijssystemen zijn. Ik sluit mij aan bij de klassieke humanistische waarden waarbij er een evenwicht is tussen solidariteit, gericht zijn op de groep, op de ander en tezelfdertijd een bepaalde autonomie, gericht zijn op het individu. Dat spreekt mij het meest aan. Maar die evenwichtsoefening is niet altijd even gemakkelijk. Historisch gezien gaat men van een overdrijving van de ene richting naar een overdrijving in de andere richting.

Hoe zal dit zich vertalen op de werkvloer, in de klas? Respect op de werkvloer, intrinsiek stimuleren en tegelijk zorgen dat een kind met zijn of haar individualiteit naar buiten kan komen. Dat is niet eenvoudig. Ook al omdat je niet start met een wit blad papier en de ouders een rol spelen. Maar we moeten zo snel mogelijk afstappen van het idee dat een school waardevrij is, dat is een illusie.

Wil je meer weten over Paul Verhaeghe, surf dan naar paulverhaeghe.psychoanalysis.be.

1 Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (Amerikaans handboek voor diagnose en statistiek van psychische aandoeningen)